

Prof. dr STANE KRAŠOVEC, dopisni član SAZU

DANAŠNJI PROBLEMI SMANJIVANJA RESURSA I ČOVEKOVE OKOLINE U SVETLU KLASIČNE EKONOMIJE I MARKSA

U vezi sa najnovijim perspektivama po kojima nagla industrijalizacija i spektakularni rast potrošnje — kako civilne, tako i ratne — pogoršavaju čovekovu okolinu, pre svega vodu i vazduh, i približavaju kraju izvesne neobnovljive resurse za koje još nema supstituta, pitamo se često da li su ekonomisti klasične škole, pre svega Rikardo, i njihovi sledbenici Marks i Engels te probleme naslućivali i kakav su imali stav prema tome. S obzirom na druge moje rasprave ta mi je tema u nekoliko navrata sugerirana sa više strana, pa sam je prihvatio za ovaj skup, prvo sa interesom, posle sa oduševljenjem, a na kraju sa izvesnom skepsom, no s time da pokušam naći barem neki prethodni ili delimični odgovor. Radi se o tome da su oni živeli u vreme kada se ta pitanja ni izdaleka nisu predviđala i uopšte nisu mogla biti na dnevnom redu, odnosno postavljala su se i rešavala na sasvim drugi način: pitanje ishrane likvidacijom žitnih carina, pitanje prirodnih resursa osvajanjem kolonija i kolonijalnim ratovima, a čisti vazduh i vodu je buržoazija za sebe nalezila u otmenim gradskim kvartovima i odskora takođe na svojim posedima u prirodnoj okolini; socijalistima je, međutim, socijalističko uređenje donosilo rešenje svih problema.

U ovom kratkom referatu i bez potrebnog dužeg i sistematskog proučavanja moguće je dati samo opšte indikacije na to pitanje, koje će, po mom uverenju, postajati sve aktualnije i privlačiti na dalja istraživanja. Rasprave o ovoj temi mogu uzimati u obzir samo ono što je u odnosnim delima sistematski razrađeno kao teorija. Mislim da bi bilo opasno i nenaučno uzimati u obzir uzgredne izjave — bolje rečeno, upadice usred drugih tekstova — jer one mogu, doduše, nagoveštavati zaključke koje su pisci imali samo u svojim glavama, ali i slučajne misli koje nisu stigle proveriti i razraditi ni u glavama. Takvih uzgrednih izjava i pasusa ima u Marksovim i Engelsovim delima i spisima bezbroj; za ilustraciju podsetio bih na nekoliko kontradiktornih izjava u njihovoj korespondenciji o ulozi Slovena.

Isto bismo mogli reći za neke druge autore; kao što me je upozorio kolega koji se sistematski bavio i starijim ekonomistima, mogao bi sa Smitovim uzgrednim rečenicama izvoditi sve moguće ekonomske teorije do Kejnzova uključivo.

Je li klasična politička ekonomija nalazila da ima automatizam slobodne robne proizvodnje neki korektiv za ekonomisanje resursima i za čuvanje vode i zraka i drugih elemenata čovekove okoline? Na prvo pitanje teško bismo našli u njoj ispravan odgovor, na drugo — o čuvanju od zagađivanja — nikakav.

Po Smitu slobodna robna proizvodnja vodi samo blagostanju i poboljšanju i dizanju blagostanja. Smit je radio u eri kapitalističkog uspona, u jeku širenja manufakture, i zato je video pred sobom sve ružičasto, isto tako kao mnogo kasnije i na drugom kontinentu Keri kad se na tako reći nenaseljenoj, praznoj zemlji počela graditi moderna industrija, moderna poljoprivreda i šumarstvo te je nedostajalo rada, tako da »više ljudi« nije bilo samo »više stomaka« nego, pre svega, više radne snage, više stvaranja, više dobara, više zadovoljstva i blagostanja za sve veći broj stanovništva, odnosno za stanovništvo u jakom porastu — teza koja je u neku ruku predstavljala produžetak merkantilističkog shvatanja o ulozi stanovništva. Dakle, ni kod Smita sa ove strane Atlantika, ni kasnije kod Kerija sa druge strane okeana ne bismo smeli očekivati da vide pred sobom neke crne oblake.

Međutim, ni kod onih ekonomista koji su u starijim udžbenicima prikazivani kao pesimisti: Maltus, Rikardo i slični, te su nastupali u eri početaka krupne industrije i širenja besposlice, ne nalazimo nekih teza o kvarenju i uništavanju resursa i okoline prerađivačkom delatnošću, odnosno industrijom, niti nekih određenih teza o granicama prirodnih resursa u današnjem svetskom smislu. Kod Rikarda je osnovna teza: društvo prelazi na sve slabije uslove obradivanja zemlje; to prelaženje, kao posledicu porasta stanovništva, utvrđuje već mnogo ranije Viliam Peti, a počev od Vesta pa dalje kod Maltusa i Rikarda utvrđuje se takođe dejstvo zakona o padajućim prinosima zemlje. Pošto je za cenu regulatorno ono zemljište koje daje u tom periodu najmanji, ali još potreban prinos za tržište, te se zbog porasta stanovništva i tražnje prelazi na sve slabija i sve više udaljena zemljišta i na manje izdašne investicije kapitala u zemlju, to mora da dolazi do sve viših cena zemljišnih proizvoda i do dizanja zemljišne rente. Veća akumulacija kapitala daje više zaposlenja, a više zaposlenja više tražnje na tržištu poljoprivrednih proizvoda, više cene i više rente; Rikardov je pesimizam u tome da će biti za naciju hleb stalno skuplji, a danak koje društvo plaća zemljoposjednicima u obliku rente sve veći. Istina, da velika tehnička poboljšanja dovode do isključenja slabijih zemljišta i do pada rente, ukoliko se stanovništvo istovremeno ne poveća, ali će, pre ili kasnije, ipak doći do porasta stanovništva i posle toga, u krajnjoj liniji, do porasta rente. Dok se sa prelaženjem na slabiju zemlju i na

veće investicije mora očekivati porast troškova proizvodnje, ističe se da je daleko povoljniji izlaz za industriju ukidanje zaštitnih carina na žito i slobodan uvoz žita sa novog kontinenta, pa se polemika kreće oko toga a ne oko nekih apsolutnih granica obradive zemlje koje se praktično i ne pominju. Izuzetak predstavlja građevinska renta sa građevnim špekulacijama, a svojevrstne granice je postavio samo Maltus svojim izmišljenim zakonom da se životne namirnice mogu množiti samo aritmetском progresijom, što putem gladi i epidemija i ratova sprečava preterano množenje stanovništva i drži ga u granici rasta aritmetском progresijom, dok bi inače, blagodareći svom prirodnom kapacitetu, raslo geometrijskom progresijom; ali Maltusov porast aritmetском progresijom znači još uvek rast a ne stagnaciju. Opštu privrednu stagnaciju očekuje, međutim, Rikardo ako bi profitna stopa pala na nulu.

Marksizam je u vezi s tim dao dve ocene, jednu pesimističku za kapitalizam, drugu optimističku za socijalizam. Pesimističku dao je u teoriji akumulacije kapitala, napose u teoriji pauperizacije i istorijske tendencije kapitalističke akumulacije, i, u neku ruku, u teoriji rente, dalje u teoriji kriza. Po Marksovoj oceni, pisanoj šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, kapitalizam još i dalje razvija produktivne snage, ali ih razvija i troši neracionalno, bezobzirno uništavajući i zemlju sa prirodnim resursima i samu ljudsku radnu snagu. Što manje obzira, toliko jeftinije prolazi individualni kapital, toliko više profita. O tome ima toliko teza i ilustracije u sva tri toma »Kapitala« da nema potrebe upuštati se u citate. Međutim, Marks tada još nije mogao predviđati kritičku istrošenost nekih sirovina bez supstituta niti kritičnu zagađenost okoline, ako izuzmemo opisivanje zagađenosti u radničkim kvartovima koja nije bila neizbežna. Dalje, Marks i Lenjin suzbijali su misao o neizbežnosti prelaženja na slabija zemljišta i upozoravali na mogućnost prelaženja na bolja, kako je docnije Keri ilustrovao na primeru Severne Amerike. Te su mogućnosti tada bile još velike jer je jedva bilo počelo jače naseljavanje novih kontinenata i veliko krčenje šuma na južnoameričkom i afričkom kontinentu, a, drugo, jer napredak tehnike i transporta može da neke slabije razrede zemljišta pretvori u bolje. Marks i Engels podvrgli su uništavajućoj kritici vulgarnu verziju zakona o padajućim prinosima u poljoprivredi. Taj je zakon suzbijao i Keri američkim ilustracijama i predviđao mogućnost pada poljoprivrednih cena, do čega je i došlo. Kad bi se uklonile sve kapitalističke smetnje razvitku proizvodnih snaga i kad bi se bitno povećala društvena briga za još jači razvitak nauke i tehnike i njihovu primenu u industriji i poljoprivredi, onda bi se po Marksu i Lenjinu otvorile optimističke mogućnosti i za porast stanovništva i za dalji porast proizvodnje ne samo životnih namirnica već i drugih proizvoda.

Dobrih trideset godina posle Marksove smrti raspravljao je Lenjin već o nestajanju izvesnih sirovina, neobnovljenih resursa, ali je

to bilo nestajanje samo u pojedinim industrijski razvijenim zemljama, ne na čitavoj zemaljskoj kugli. Zbog toga je predskazao borbu za preraspodelu sveta, tada već razdeljenog među imperijalističkim zemljama. Time kapitalizam ulazi u novu etapu, etapu imperijalizma. Jednovremeno je Lenjin utvrdio početke gnijiljenja kapitalizma, pošto monopoli zadržavaju tehnički napredak da bi sebi uštedeli nove investicije i olakšali profit.

Naprotiv, za socijalizam su se postavile optimističke perspektive. Dok je porast stanovništva početkom XIX veka uterao klasičnoj ekonomiji malo straha u kosti, za teoretičare socijalizma stanovništvo nije nikada predstavljalo opasnost već su oni postavljali glavne nade u slobodan razvitak nauke i produktivnosti rada posle uklanjanja kapitalističkih stega, tako da snabdevanje ne bi bilo problem, bez obzira na veći porast stanovništva. Najbliži Engelsov saradnik, Karl Kaucki, posle Engelsove smrti u svom delu »Vermehrung...« izričito je i u saglasnosti sa »Kritikom Gotskog programa« nagovestio da će u prvo vreme zauzimanja vlasti u kapitalističkom svetu socijalizam morati znatno povećati proizvodnju, naročito proizvodnju životnih namirnica, da će u prvo vreme takođe doći do izvesnog brzog porasta stanovništva, pre svega zbog pada smrtnosti izazvanog porastom životnog standarda. Ali kako će biti u dužem roku sa resursima i sa odnosom između populacije i resursa, u to ni Marks ni Engels ni Kaucki nisu ulazili. »Problemi koji se mogu pojaviti za socijalizam posle 500 godina ne treba da nas zabrinjavaju«, kaže Kaucki u pomenutoj raspravi; »mi isto tako ne možemo znati o njima kao što ne možemo znati o sredstvima da bismo ih savladali«. Na drugom mestu, što se tiče samog stanovništva, Kaucki kaže: »Brzina množenja stanovništva u socijalizmu zavisi od tolikih faktora koji se danas još ne mogu odrediti, da se za sada o tome ne možemo drugačije izražavati nego kao o pretpostavkama«. »Međutim« — nastavlja Kaucki — »mi to ipak pokušavamo činiti, i to ne iz praktičnih razloga, već iz teoretskog interesa... To nije mlaćenje prazne slame (müssige Gedankenspiele), nego razmišljanje koje donosi jasnoću u upoznavanju naših udaljenih ciljeva, širi naš horizont i baca odatle novo svetlo na naše zadatke u sadašnjosti.«¹

Jedva je prošlo šezdeset godina otkako je to pisao Kaucki, i nepunih sto godina od njegove korespondencije sa Engelsom o istom pitanju, a doživeli smo toliko promena i nastalo je toliko novih faktora i sredstava da ne možemo čekati da prođe rečenih 500 godina, nego treba o stvarima već danas raspravljati. Pokušao bih da na ovom mestu nabrojim najvažnije od tih novosti i promena, od kojih sam samo neke već utvrdio na drugom mestu.

1. Za vreme Engelsa, osamdesetih godina, zemlja, po njegovim rečima, još »nije bila niti naseljena«, dok je danas tako reći sva na-

¹ Karl Kautsky, *Vermehrung und Entwicklung in Natur und Gesellschaft*. Berlin 1910. Internationale Bibliothek. Dietz Verlag, Stuttgart. VIII—268. Str. 241—242.

seljena i prenatrpana stanovništvom, izuzev amazonske prašine i močvare, afričke ekvatorijalne šume i pustinje poput Sahare itd., čije osvajanje iziskuje ogromne kapitale i pretpostavlja udaljene rokove.

2. Eksplozija stanovništva, naročito u nerazvijenom delu, porast od jedne i po milijarde za vreme Engelsa na preko tri milijarde danas i šest milijardi u perspektivi, krajem veka.

3. Istorijski demanti Maltusove teze o zaostajanju proizvodnje namirnica u aritmetičkom porastu iza tendencije porasta stanovništva po geometrijskoj progresiji; u svetskom masštabu hrana raste tako reći u stopu za naglim porastom stanovništva, dok u visoko razvijenim neagrarnim, industrijskim zemljama već dve decenije muku muče zbog prevelikih neprodatih viškova poljoprivredne proizvodnje. U visoko razvijenim industrijskim zemljama, kao u Nemačkoj i Holandiji, imaju danas takođe probleme s tim viškovima; Engleska, tobože prenaseljena već pre sto pedeset godina, podmirivala je u drugom svetskom ratu preko pola svojih potreba, klasično hipernaseljeni Japan postao je posle rata samoopskrban, u Kini je likvidirana vekovna glad.

4. Revolucioniše se potrošnja po stanovniku, naročito u razvijenim zemljama. Ne samo hrane već i tekstila, obuće, drva, metala, vode, prostora po pet do dvadeset puta više na osobu nego u nerazvijenim zemljama, odnosno nego pre sto godina kod nas, kad su naši dedovi živeli sirotinjskim standardom u poređenju sa današnjim.

5. Paralelno s tim raste monstruoza potrošnja za naoružanje.

6. Tehnika je u poređenju sa krajem prošlog veka dostigla revolucionaran napredak: atomska energija, mesto tada jedva rođenih zeppelinina danas kosmički brodovi, elektronika i automatika.

7. Takva sveukupna tehnička i individualna potrošnja dovodi do približavanja kraju zaliha neobnovljivih resursa; već za jednu do dvije generacije biće kraj danas poznatih zaliha olova, platine, urana i nafte i tungstena, a za pet do deset generacija kraj aluminija, željeza i uglja, ako računamo samo po dosadašnjim standardima potrošnje.

8. Istovremeno sa novom tehnikom proizvodnje i povećanom proizvodnjom i potrošnjom raste zagađivanje reka, u kojima nestaje organskog života, zagađivanje zraka, i nastaje problem nerastvorivih krutih otpadaka do mere koja nije postojala ranije ni u mašti Zila Verna.

9. Na kraju krajeva, savremena hiperurbanizacija kako u razvijenim, tako i napose, nerazvijenim zemljama (latinska Amerika i Afrika), povećava potpunu otuđenost velikih proporcija stanovništva od prirode i od proizvodnje, od zemlje i od društva, od zaposle-

nosti i kulture, i sve više se širi degeneracija — od uživanja droga i alkoholizma do kriminaliteta kao masovne pojave.

To su krupne novosti, a ja ne ulazim na ovom mestu u isto tako krupne ako ne i krupnije promene u društvu i politici, u pojavu državnog kapitalizma, menadžerstva i supernacionalnih kompanija, s jedne strane, i širenja socijalizma, s druge.

Da li se s tim promenama i novostima menjaju osnovne teze klasične ekonomije o slobodnoj robnoj proizvodnji i o sadržini i granici renta? Kako stoji u vezi s tim promenama i novostima pitanje čuvanja resursa, obezbeđenja životnih namirnica, čuvanja okoline?

Unutar kapitalističkog društva razvila se kampanja i borba za čuvanje čovekove okoline, prodrla je i u krug delatnosti Ujedinjenih Nacija. Pomenuti treba u vezi s time uspehe u Engleskoj i Švedskoj, postignute upravo za vreme socijaldemokratskih režima, na području spasavanja vode i vazduha. London, Stokholm, pa donekle i Beč i Moskva, čine korak po korak na putu svog pretvaranja u čiste gradove. Ali to su tek počeci, dok dalji i jači rezultati i visoki troškovi iziskuju velika istraživanja, krupne investicije, i stvaraju tehničke, ekonomske, društvene i političke probleme, čega sam se malo bliže dotakao na drugom mestu.

Mnogo je teže pitanje neobnovljenih resursa, mada je svet zbog toga manje zabrinut. Čini se da svet živi u vrlo rasprostranjenom mišljenju da se može sedeti, tako reći, skrštenih ruku; prvo, jer se — smatraju — svim silama ispituju novi tereni, nova nalazišta, a ispituju se takođe mogućnosti supstituta; drugo, jer će se — vjeruju — od momenta kad se bude osetilo smanjivanje zaliha toliko podići cene kritičnih sirovina da će visina novih cena objektivno, nezavisno od volje i predviđanja producenata i monopolista, delovati kao korektiv protiv rasipničkog i lakoumnog trošenja.

U pogledu prvog stoje na putu dve poteškoće. Prva je u tome što još nisu uklonjene sve smetnje i prepreke koje postavlja kapitalistička privatna svojina, naročito monopolizam. Setimo se tu i Lenjinove teze o gnjiljenju kapitalizma. Drugo, nije i ne može biti uklonjen, nego često čak i raste, vremenski raskorak između naučnog otkrića i realizacije, pre svega zbog troškova i izvođenja. Na beogradskoj svetskoj konferenciji o stanovništvu god. 1965. referisala su dva sovjetska naučna radnika, Malin i Sokolov, o neizmernim, upravo fantastičnim mogućnostima proizvodnje hrane, koje postoje na zemlji, te bi se mogle koristiti². Međutim, tehnolozi koji govore o takvim perspektivama obično zaboravljaju faktor troškova i investicija i faktor vremena, servirajući svoja otkrića kao da ništa ne koštaju i da mogu biti na raspolaganju od danas na sutra, a da dotle sve čeka i stoji. Klasičan je primer Asuanske brane koja je trebalo da obezbedi proizvodnju dopunske hrane za isto toliko sta-

² Podrobnije prikazano u S. Krašovec, „Stihijnost ili kontrola kretanja stanovništva“, Stanovništvo, Beograd 1970, str. 24 i 14. Vidi napose Proceedings of the World Population Conference of Belgrade, Vol. III, p. 386—390, 414—418.

novništva koliko je posle i za vreme gradnje poraslo u Egiptu, pa šta smo onda postigli, izuzev novih ekoloških problema sa Nilom?³ Razne fantastične vrlo skupe i vrlo dugoročne perspektive ne oslobađaju, dakle, čovečanstvo potrebe da već sada ekonomišu sa resursima.

Prelazimo na drugo pitanje, da li su bili mogućni u kapitalističkoj robnoj privredi slobodne konkurencije u privredi monopolističkog kapitalizma ili u tržišnom socijalizmu neko automatsko čuvanje resursa, štednja i ograničenje rasipanja, bez uvođenja nekog ili nekih, eksternih korektiva. O tome se može mnogo raspravljati. Odgovor koji bismo izvodili iz samih teza Marksa i Rikarda bio bi više da ne može nego da može.

Slobodno tržište vodi gigantskom proširivanju proizvodnje, povećava proizvodnju revolucionisanjem tehnike, stvaranjem novih potreba, novog trošenja materijala, novog zagađivanja okoline, ali je daleko od toga da bi — špekulišući mogućnostima — moglo tražiti tako visoke cene koje bi objektivno prohibitivno delovale na potrošnju retkih i onih materijala koji su na izmaku, uključivo obradive zemlje; no neće dići niti takve prohibitivne rente koje bi mnogo premašivale proizvodne troškove na najgorem i najudaljenijem zemljištu ili rudniku.

Ukoliko je kapitalizam slobodne konkurencije temelj na kojemu je građen i monopolizam, glavna načela o troškovima i o renti koja je utvrdio Rikardo još uvek važe, ili postoji otpor ako se ne poštuju. U istoriji su samo retki primeri da bi neka roba mogla prolaziti na tržištu sa društveno neprihvatljivim cenama. To je bio, npr., biber pre otkrića novih morskih puteva za jugoistočnu Aziju, ali to nije bio predmet široke potrošnje. Današnje monopolističko poskupljenje nafte, koja je jedno od glavnih vrela energije danas i roba najmasovnije potrošnje, nailazi na velik otpor na tržištu i prouzrokuje prelaženje jednog dela potrošnje na druge proizvode jer je poskupljenje »protuprirodno«, naime suprotno i staroj Rikardovoj tezi da razlog za poskupljenje zemljišnog proizvoda ili rude (pri porastu stanovništva, odnosno pri porastu tražnje) leži u tome što je upotrebljeno više rada za proizvodnju nove granične količine, a ne u tome što se vlasniku zemlje plaća renta. »Nije žito skupo zato jer se plaća renta nego se renta plaća zato jer je žito skupo«. Renta po Rikardu nije i ne može da bude proizvoljan sastavni deo cene žita, tako da bi je vlasnik zemlje po miloj volji povećavao. Prema tome su samo viši troškovi proizvodnje graničnog zemljišta, a ne neki proizvoljni monopolistički zahtevi ili prohibiciona politika ili politika čuvanja rezervi na dugi rok, ono što već u klasičnoj ekonomiji određuje cenu i potrošnju.

Dok već teorije vrednosti Rikarda i Marksa isključuju takvu mogućnost u punoj konkurenciji, uključivo u monopolu zemljišne svojine, isključuju je analize Lenjina i Hilferdinga i u monopolis-

³ Up. naročito R. Dumont, *Nous allons à la famine*. Paris 1966.

tičkom kapitalizmu. I tu može biti široko polje za diskusiju. Ne sme se zaboraviti da monopoli ne isključuju slobodnu konkurenciju u velikom. Proizvoljni skok cene stimulirao bi da se razvijaju i prošire konkurentne grane (kao što bi prekomerno poskupljenje nafte stimuliralo industriju uglja i njegovih derivata, i obrnuto). Drugo, celokupna društvena kupovna snaga ipak je ograničena: nijedna grana ne može da povisi svoje cene iznad neke granice koju potrošnja može da podnese, jer bi roba inače ostala neprodana, a to nije cilj kapitalističke proizvodnje, nego prodaja i profit. Kapital teško može da čeka godinama, kao što može čekati pojedini zemljišni ili građevni špekulant da mu se povisi cena parcele zbog proširenja grada ili gradnje pruge; kapital mora da se stalno obrće. Prema tome, robna privreda, naročito kapitalistička, tera proizvođače na neprestanu i bezobzirnu proizvodnju ne osvrćući se na granice zaliha i moguće više cene posle deset godina.

U robnoj proizvodnji zakon vrednosti nagoni proizvođače da proizvode robu radi svog održanja. U društvu sa podelom rada na bazi proizvođača robe pojedinac ne može dobiti životne namirnice za svoje uzdržavanje ako ne proizvede u zamenu ekvivalent neke druge robe. Novi i dopunski kapitali ne mogu doći do profita ako nisu producirali neku novu ili dopunsku robu, i utržili je. Na nezapamćeno visokom stupnju proizvodnosti rada današnjeg kapitalizma sa njegovom hiperprodukcijom ne prihvaćaju se, i ne mogu se prihvatiti, kao solucija skraćivanje radnog vremena i redukcija nepotrebne i ratne proizvodnje, nego je rešenje u sve više i više proizvodnje, jer bez nje nema ekvivalenta, nema dohotka, nema profita. Pokušajte zaustaviti proizvodnju nekog sasvim suvišnog masovnog artikla, pa će doći do protesta i vike da ostaje toliko i toliko radnika i nameštenika i uzdržavalaca porodica bez hleba. Setimo se da je i u nas došlo do demonstracija auto-prevoznika kad su hteli njihove usluge vratiti železnicama i osloboditi ceste. U robnoj proizvodnji bilo kakvog tipa nema drugog rešenja nego da se proizvodi više i svašta i da se ubeđuje svet putem zamašne i skupe reklame i propagande da sve to treba da se troši, i traži se subvencija i društvena pomoć ako se ne troši, i uništava se na vagone hartije i drugog materijala da bi se vaspitao i nukao svet na još veću potrošnju stvari bez kojih bi mogao lepo i kulturno da živi; da se proizvodi prosto radi potrošnje a ne radi potreba, kako je to drastično prikazao Sovi.⁴

Prema tome, teško je očekivati da bi neka robna proizvodnja, neka tržišna privreda sadržavala u sebi korektiv za štedljivo raspolaganje prirodnim resursima i za čuvanje okoline. Takav korektiv mora da dođe spolja. Faktor koji najbolje garantuje čuvanje i uklanjanje opasnost i motive rasipanja jeste društvena svest, a ona se počinje buditi. Svugde se počinje postepeno uplitati i država. Postavlja se pitanje u kojem društvu može eksterno uplitavanje jače doći do

⁴ Alfred Sauvy, „Croissance zéro?“ Paris 1973. — Opširan prikaz u Ekonomskoj misli, god. X, br. 2, str. 83—90. Bgd. 1977.

izražaja, i tu nema nikakve sumnje da to ne može biti kapitalističko nego socijalističko društvo. To je tematika koja je široko razrađena, i ne moramo tu u nju ulaziti.

Marks nije sistematski razradio uslove i temelje socijalističkog društva, ali je neka načela ipak toliko puta dodirivao (npr. u Kritici gotskog programa) da možemo zaključiti da je o tim načelima ipak imao u glavi vrlo razrađen i utemeljen stav. To važi i za oblast čuvanja prirodnih resursa i okoline, o čemu nemamo samo po neku upadicu nego nekoliko desetaka izjava na nekoliko mesta i u »Kapitalu« i u »Grundrissu« i u »Kritici«, a kod Engelsa i u »Anti-Duehringu« i u »Poreklu porodice...«. Po svim tim izjavama, koje se podudaraju, slobodno socijalističko društvo ne bi predstavljalo društvo raspikućstva i bezobzirnog uništavanja prirode i njenih resursa. Ono će, doduše, povećati proizvodnost i proizvodnju, naročito artikala široke potrošnje, ali neće ići na raspikućstvo i preterani luksuz. »Čisti lov na bogatstvo ne sme da bude konačna svrha čovečanstva, ako želimo da napredak ostane zakon budućnosti isto kao što je bio zakon prošlosti«, citira Engels Morgana na završetku svoga spisa »Poreklo porodice, privatne svojine i države«. A najrečitija je Marksova izreka kojom je osudio bezobzornu eksploataciju zemlje i njenih bogatstava u kapitalizmu: »Niti celo društvo niti čitava nacija, a niti sva savremena društva zajedno nisu vlasnici zemlje. Oni su tek njeni posednici, oni je samo uživaju i moraju kao boni patres familias ostaviti nju sledećim generacijama oplodenu.«⁵ Upravo superpotrošnja i ludačka potrošnja upropastila je antički svet, citirao sam na drugom mestu Marksa iz »Grundrissa«⁶, novi je svet tukla kapitalistička relativna hiperprodukcija robe, dok se za današnji svet čini da će postati žrtva i jedne i druge »hiper« — i hiperprodukcije i hiperkonsumpcije zajedno, ako se na vreme ne osvesti i ako njena svest ne bude mogla doći do izražaja i do realizacije

STANE KRAŠOVEC

RECENT PROBLEMS OF NATURAL RESOURCES AND ENVIRONMENT
IN THE LIGHT OF THE CLASSICAL AND MARXIAN POLITICAL
ECONOMY

Summary

The author finds in the writings of classical economists no apprehension and no concern about the duration of natural resources and about water and air pollution; the abolition of corn laws, and colonial wars, seemed to

⁵ Marx, „Kapital“, III tom, str. 715 u izdanju „Kultura“ 1948.

⁶ Marx, Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie, Berlin 1953, str. 337.

sole all problems in this regard at that time. Even the Malthusian limitation of food production to arithmetic progression, and the old fashioned versions of the law of diminishing returns did still mean growth. The drop of the rate of profit to zero was the only threat of absolute stagnation admitted by Ricardo. — According to Marx, capitalism, while still developing productive forces, is deteriorating and devastating both the natural resources (including the soil) and the human force. On the other hand, Marx rejected the simplified version of the law of diminishing returns, and admitted, contrary to Ricardo, the possibility of passage from poor to better lands. Later on, Lenin pointed out an unavoidable struggle for the redistribution of the world's natural resources, together with growing decay in technologies, in the new (imperialist) stage of capitalism. Marx and Engels as well as Lenin did expect in socialist relations of production and in planned economy the solution of all economic and technological problems.

Attention is then drawn to large and deep changes in the World during the last 3—4 decades: 1) practically all habitable land of this Planet settled, 2) Malthusian laws reversed in the life of the developed world, 3) population explosion in the developing world, 4) explosion of p. c. consumption in the developed world, 5) in addition tremendous increase of military consumption, 6) technological revolution (atomic energy, electronics and automation, cosmic flights), 7) rapidly approaching limits of certain natural resources, 8) air and water pollution and problems of solid waste, 9) superurbanisation with growing alienation of man from nature and production, with increasing criminality etc. At the same time revolutionary changes in the social and political sphere: state capitalism, managerial capitalism with supernational companies on one side, expansion of the socialist order on the other and through the capitalist world, and rapid emancipation of the Third World.

In reviewing the implications of these changes, the author finds, first, a growing movement for protection against pollution in all developed countries, but also growing technological, economic, financial and political impediments in this respect; second, views still prevailing that the price mechanism (increased prices and rents for diminishing minerals) and simultaneously the technological progress (providing for new resources and substitutes) will solve all problems.

As to the second point, the author expresses strong doubts into this wisdom considering it in contradiction with the basic laws of capitalist production in particular and of commodity production in general. The author points out, first, the time gap experienced between technological discoveries and practical industrial applications; second, the need of commodity producers to produce equivalents in exchange for the means of subsistence, and the drive of capitalist production to produce more and more in order to get more profit, or stagnation would ensue as envisaged by Ricardo. So there could be no reduction of work time, no economizing of resources, no stop of progressing devastation and pollution. Referring again to Ricardo, the author believes that there could be no substantial increase of prices above the cost of production plus average profit plus normal land rent since 1) the monopolization cannot be universal (Hilferding and Lenin are referred to in this

respect) and 2) the prices cannot exceed the buying power and funds of the society. So there could hardly intervene an automatic price increase as corrective against overconsumption and waste.

Marx and Engels saw the solution in a socialist society which is conceived by them as a society of reasonable and moderate consumption, economizing with natural resources and soil. „Overconsumption“ did ruin the ancient world, „overproduction“ undermined the capitalist world, and the present world should be alert to avoid the combined „overs“, both the overproduction and overconsumption together, which might otherwise ruin the human society.

Проф. Д-р СТАНЕ КРАШОВЕЦ

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ УМЕНЬШЕНИЯ РЕСУРСОВ И ПРОБЛЕМА ОКРУЖАЮЩЕЙ ЧЕЛОВЕКА СРЕДЫ В СВЕТЕ КЛАССИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ И МАРКСА

Резюме

Автор считает, что в классических произведениях и произведениях Маркса имеется многое, что связано с проблемой природных ресурсов, воды и загрязнения воздуха. Проблематика закона о хлебе и колониальных войн охватывает эти проблемы во время классиков. Даже и закон популяции Мальтуса, и закон понижающихся урожаев, имеют определенное значение в этой области. Падение прибыльной статьи на ноль, было также формой третирования абсолютной стагнации со стороны Рикардо.

По Марксу, капитализм, пока еще развивал производительные силы, уничтожал природные ресурсы и рабочую силу. С другой стороны, Маркс отбросил упрощенную версию закона понижающихся урожаев, и, вопреки Рикардо, указал на возможность перехода с худших на лучшие участки. Позднее Ленин подчеркнул борьбу за перераспределение мировых ресурсов, вместе с растущим давлением технологии в новой, империалистической стадии капитализма. Маркс и Энгельс, а также и Ленин, ожидали от социалистических отношений производства и от плановой экономики решения всех экономических и технологических проблем.

Поэтому нужно обратить внимание на большие перемены в мире за последних 3—4 десятилетия: 1) практически овладение плодородной землей, имеющейся в распоряжении на всей планете, 2) закон Мальтуса и его отражение на развитой мир, 3) взрыв населения в развивающихся странах, 4) взрыв роста потребления в развитом мире, 5) в добавление, огромный рост военных расходов, 6) технологическая революция (атомная энергия, электроника, автоматизация, космические полеты), 7) стремительное использование ограниченных природных ресурсов, 8) загрязнение воздуха и воды и проблема серьезных убытков, 9) суперурбанизация с растущей отчужденностью

человека от природы и производства, рост преступности и т. п. В то же самое время революционные перемены в социалистической политической сфере: государственный капитализм, менеджерский капитализм с мультинациональными компаниями и т. п., с одной стороны, экспансия социалистического строя с другой, и через капиталистический мир и быстрая эмансипация стран Третьего мира.

В обзоре последствий настоящих перемен автор находит: во-первых, рост протекционизма против загрязнения во всех развитых странах, но также и растущий объем технологии, экономических, финансовых и политических потенциалов с этой целью; во-вторых, все еще преобладают точки зрения, что механизм цен (растущие цены и рента на минералы) и симультанный технический прогресс (обеспечивают новые ресурсы и субституты) замедляют возникшие проблемы.

С другой стороны, автор сомневается в это явление, которое противопоставляется основным законам капиталистического производства, и частично, товарного производства в целом. На основе опыта автор подчеркивает: во-первых, порошний ход между технологическими открытиями и их практическим технологическим применением; во-вторых, потребность товаропроизводителей выпускать эквиваленты в обмен на средства субституции, а также и стремление капиталистического производства производить больше и больше с намерением приобрести более высокую массу прибылей, а в противоположном случае это приводит к стагнации о которой писал еще Рикардо. Таким образом, больше не может быть редукиции рабочего времени, экономии ресурсов, а также остановления все растущего процесса загрязнения. Обращаясь вновь к Рикардо, автор верит, что не может быть добавочного увеличения цен сверх затрат производства плюс средняя прибыль плюс нормальная рента на землю, с тех пор, как 1) монополизация не может быть универсальной (Хильфердинг и Ленин докладывали об этой проблеме) и как 2) цены не могут увеличить покупательную способность и фонды общества. Таким образом, было бы очень трудно вмешиваться через автоматизацию роста цен в качестве корректива против возникших убытков.

Маркс и Энгельс видели решение в социалистическом обществе, которое было связано с концепцией общества с разумным и скромным потреблением, экономией природных ресурсов и земель. „Преувеличенное потребление“ уничтожило античный мир, „чрезмерное производство“ подрывает капиталистический мир и современный мир должен заняться этими проблемами и обуздать и гиперпотребление и гиперпродукцию, которые иначе могут уничтожить человеческое общество.